

Keel, tehnoloogia ja sõltumatus

MEELIS FRIEDENTHAL

Ma alustan looga. Nimelt oli mul hiljuti päris tuline vaidlus ühe raamatu keeletoimetajaga, kui pikad võivad tekstis olla laused ja milliseid väljendeid täpsemalt peaks kasutama või milliseid väljendeid ei tohiks kasutada. Toimetaja nõudis väga visalt keelereeglitest kinni pidamist, aga mulle tundus, et selle tõttu hakkab kannatama mitte ainult stiil, vaid ka see, mida ma tahtsin öelda. Sain selle peale päris pahaseks ja hakkasin mõtlema kõigi nende varauusaegsete tekstide peale, millega ma igapäevaselt tegelen, kuidas seal ei ole ortograafia paigas, kirjutatakse sõnu vahel nii ja vahel naa, mõnikord on isegi ühes lõigus sama sõna erineval moel kirjas.

Mõtlesin selle peale, kuidas William Shakespeare kirjutas oma nime mitmel erineval viisil, kuidas Tartu ülikooli professorid varauusajal kirjutasid oma nimesid mitmel erineval moel, Sjöberg, Sjöbergh, Siöberg. Mõelge – omaenda nime! Hakkasin kuidagi taga igatsema neid ortograafiaeelseid aegu, kui meie enda isikupära või aktsent võis väljenduda mitte ainult selles, kuidas me kõneleme, kuidas me sõnu ritta seame, vaid ka selles, kuidas me tähti ritta seame, sõnade õigekirjas. Mõtlesin selle peale, kuidas regionaalsed dialektid on vahepeal suuresti kadumas olnud, peaaegu välja surnud.

Aga mis asi on see ortograafiaeelne aeg? Ortograafiaeelne aeg on samal ajal ka rahvuse-eelne aeg, sest üldisemalt on reformatsioonijärgses Põhja-Euroopas arusaam rahvusest tuginenud eelkõige keelele. Keele teatavas ühtluses seisneb rahvuse enda sidusus. Ma sain aru, et minu vaidlus keeletoimetajaga on palju laiemat tähendusega – see oli teatavas mõttes rahvusliku tähtsusega.

Teisisõnu puudutas see suhet individuaalse vabaduse ja kollektiivse normi vahel. See pani mind mõtlema, kuidas tehnoloogilised revolutsioonid – kunagi trükipress, nüüd internet ja tehisintellekt – kujundavad meie keelt, rahvustunnet ja informu. Kui me elame praegu üle sarnast murrangut nagu 500 aastat tagasi, siis kas ja mida me saame ajaloost õppida?

Trükipress kui „muutuste agent“

Üldiselt seostatakse rahvakeelte laiemat kasutuselevõttu Põhja-Euroopas protestantliku reformatsiooniga, sest sellest alates saab igale inimesele teatavaks usukohustuseks ise pühakirja lugeda ja muidugi tehti seda rahvakeelses tõlkes. Teatavasti olid rahvakeelsed pühakirja tõlked olemas ka varem, näiteks inglise, saksa kui ka teistesse keeltesse, kuid laiemasse kasutusse jõuavad need alles trükikunsti leviku

Meelis Friedenthal, dr. theol., Läänemere regiooni intellektuaalse ajaloo kaasprofessor, Tartu Ülikooli raamatukogu, Struve 1, 50091 Tartu; mõtteloo kaasprofessor, Tartu Ülikooli filosoofia osakond, Jakobi 2, 51005 Tartu, meelis.friedenthal@ut.ee

ja reformatsiooniga. Trükitoodang levis kiiresti pärast trükipressi kasutuselevõttu, ka Liivimaale jõudis see juba 15. sajandi viimasel kolmandikul. Mainzis trükitud raamatute olemasolu kohta Riias on andmeid 1467. aastast. Esimesed teated trükitud raamatute kohta Tallinnas pärinevad hiljemalt 1470. aastast, kui Tallinna kaupmehele Marquard der Molenile ja Riia kaupmehele Konrad Romerile saadeti Lübeckist 2 Piiblit, 15 psaltrit ja 20 kirikukorralduslikku raamatut.¹

Trükikunsti leiutamine tähendas ühelt poolt teadmiste demokratiseerimist, raamatute hinnad läksid alla ja nagu juba Martin Luther oma lauakõnedes kurdab, et lendlehti jõuab igale poole.² Raamatuajaloolane Elizabeth Eisenstein nimetabki trükipressi „muutuste agendiks“, mis andis tõuke väga paljudele protsessidele: renessansile, haridusele ning teaduse ja tehnoloogia arengule ja muidugi rahvuste tekkele.³ Vaid selle tõttu saame üldse pidada eesti raamatu 500. sünnipäeva.

Temaga võib nõustuda, et reformatsioon ise oli trükikunsti leiutamise tagajärg, sest reformaatorid hakkasid väga kiiresti ja osavalt uut tehnoloogiat oma ideede levitamiseks kasutama. Seal kus on ideede levik, seal tekib vajadus neid ka suunata. Kirjastamise privileegid ja tsensuur ei olnud keskajal vajalikud, alles trükikunsti leiutamisega tekkis tahtmine paremini kontrollida, mida ja kuidas keegi trükkis. Tsensuuri hakkasid rakendama katoliiklased (*Index librorum prohibitorum* kutsuti kuurias ellu 16. sajandi keskel), aga sellega tegelesid ka protestandid, nt ei kõhelnud Luther Wittenbergis ebasoovitavat kirjandust konfiskeerimast ja selle kirjutajat isegi vangi panemast.⁴

Tsensuur on teisisõnu normide kehtestamine ja kontroll trükkimise üle. Tekkisid katoliiklikud ja protestantlikud trükikojad, protestandid andsid välja tohutul hulgal Piibleid, inimesed ostsid neid innuga, Lutheri eluajal müüdi sadu tuhandeid eksemplare tema saksakeelse Uue Testamendi tõlget.⁵ Ootamatult aga selgus, et kõik ei saa Piiblist ühte meeleolu aru ja tekkisid erinevad parteid, kes läksid omavahel rängalt tülli. Kehtestati uued normid, uued piirangud. Reformatsioon ühtaegu uuendas, vabastas, aga põhjustas samas enam kui sajandi jagu üsna rängasid usutülisid.

Omaenda seisukohti levitati agaralt edasi, muidugi mitte ainult tekstilisel kujul, vaid ka piltide abil, Lucas Cranachi puulõikeid lendlehtedel peetakse reformatsiooni ideede retseptsioonis väga oluliseks. Trükitud pilt oli propaganda, see koondas

¹ K. Kolk. Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni. – Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. Toim. P. Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16; Raamat ja aeg, 5. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019, lk 74.

² M. Luther. Lauakõned. Tlk V. Ehasalu, A. Saluäär ja A. Künnap. – Loomingu Raamatukogu 2017, 36–39, lk 155.

³ E. L. Eisenstein. The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe. Vol. I and II. Cambridge University Press, 1979.

⁴ H. Flachmann. Martin Luther und das Buch: eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators. – Spätmittelalter und Reformation 8. J.C.B. Mohr (P. Siebeck), 1996, lk 215.

⁵ M. U. Edwards. Printing, Propaganda, and Martin Luther. Berkeley: University of California Press, 1994, lk 126–127 on näidanud, et ainuüksi aastatel 1522–1524 trükiti Lutheri saksakeelset Uut Testamenti vähemalt 86 000 eksemplari. See arv, mis põhineb vähemalt 43 kordustrüki ja konservatiivsel hinnangul 2000 eksemplari trüki kohta, kinnitab, et kogu Lutheri eluajal ulatus ainuüksi selle teose tiraaž sadadesse tuhandetesse.

omasid mingi idee ümber ja naeruvääristas vastaseid. Trükitud info laia leviku ja kättesaadavuse ootamatuks tulemuseks saab pidada ka varauusaja nn nõiahullust, levisid ju ettekujutused nõidadest sageli trükitud pamflettide toel, sealt sai suurem hulk inimesi üldse ettekujutuse, mis asi see nõid üldse on.⁶

Liivimaad kujutati nendes varastes trükistes eksootilise ja veidra, libahunte ja nõidu täis kohana. Näiteks Sebastian Münster (1489–1552) kirjutas oma teose „Kosmograafia ehk kõigi maade kirjeldus“ kolmandas väljaandes Liivimaa nõidadest ja libahuntidest ning illustreeris seda hiljem ka piltidega.⁷ Piltidest saab alguse ka reklaam ja kõige enne võtavad need kasutusele kõiksugu silmamoondajad ja taskukunstnikud.⁸

See on meile tänapäeval tegelikult tuttav lugu. Praegu kasutatakse ju interneti selleks, et hankida teadmisi, aga ka selleks, et levitada propagandat, reklaamida igasugu tühja-tähja, mustata oma vaenlasi ja levitada meeme ning konspiratsiooniteooriaid. Samamoodi oli kunagi raadio moodne meelelahutus, aga samas kõige jubedama propaganda esitamise vahend, nii nagu see oli natsi-Saksamaal või siis kolmkümmend aastat tagasi Rwandas. Täpselt sama lugu on ka tänapäevaste tehis-intellekti süsteemidega (nt suurte keelemudelitega): need on juba kaasa toonud tohutu teadmiste demokratiseerumise, aga ka sama tohutul määral sisutut rämpsus, mida koguneb interneti üha rohkem ja rohkem ja mis ähvardab enda alla matta kogu inforuumi.⁹

Rahvuse sünd

Inimesed ei suuda prognoosida, mis tagajärgi uued tehnoloogiad kaasa toovad, läheb tükk aega, enne kui me need võimalikud tagajärjed avastame ja nendega kuidagi toime tulema õpime. Trükikunsti tagajärjel tekkis muu hulgas rahvus, juhuslik ja kõigile ootamatu tulemus. Saab ju üsna kindlalt väita, et just trükikunsti abil muutusid mitmed küllaltki heterogeensed lugejate grupid äkki üheks rahvaks.¹⁰ Trükikunsti üks omadus on nimelt ühetaolistumine. Ühe trükiplaadiga on võimalik trükkida sadu täpselt ühesuguseid lehekülgi, just nii nagu ühel 16. sajandi Jan van

⁶ R. Walinski-Kiehl. Pamphlets, Propaganda and Witch-Hunting in Germany c.1560-c.1630. – *Reformation* 2002, 6, nr 1, lk 49–74.

⁷ S. Münster. *Cosmographie oder beschreibung aller länder/ herschafften/ fürnemsten stetten/ geschichten/ gebreüchē/ hantierungen etc. ietz zum drittem mal trefflich sere durch Sebastianum Munsterū gemeret vnd gebessert ... Itē vff ein neuws mit hübschen figuren vnnd landtaflen geziert*. 3 rmt. Basel: Petri, Heinrich aus Basel, 1550, lk dccccxxx. Liivimaa libahuntide kirjeldus puudub „*Cosmographia*“ varasemates väljaannetes, hilisemates lisanduvad sinna juurde veel Liivimaa ebausku kirjeldavad pildid.

⁸ K. Savin. *Enneolematud elamused – rändavate meelelahutajate müürirehed (1825-1875)*. – *Pildikeel kirjakultuuris* =: *The language of images in literary culture*. Toim. P. Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 18. A, Raamat ja aeg, 7. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2024, lk 229–231.

⁹ *Vt More Articles Are Now Created by AI Than Humans*, <https://graphite.io/five-percent/more-articles-are-now-created-by-ai-than-humans> (17.10.2025).

¹⁰ Vrd B. Anderson. *Kujutletud kogukonnad: mõtisklusi rahvusluse tekkest ja levikust*. Tlk K. Hein jt. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2020.

der Straeti gravüüril väidetakse.¹¹ See 16. sajandi lõpu gravüür tutvustab inimestele hiljutisi leiutisi ning tekst pildi all ütleb sobivalt: Üks hää! võib paljude kõrvadeni jõuda, nõnda katab ka üks kord kirjutatu tuhat lehekülge.

Siin on selge vastandus ehitatud paljule ja tuhandele. Häält kuulevad need, kes on meie vahetus naabruses, jutlus kostab kirikus või kõne turuplatsil, see levitab küll infot, ent ei tee veel rahvast. Trükisõna aga loevad tuhanded, tükisõna jääb alles ka siis, kui meie oleme juba lahkunud – loevad need, kellele me tahtsime kirjutada, kuid ka need, kellele võibolla ei tahtnud.

Seega oli käsitsi kirjutatu või suuliselt räägitu alati rohkem isiklik, trükitu aga rohkem anonüümne. Nii nagu juba Sokrates kurdab, et rääkida saab igale inimesele tema iseloomu ja vajadust pidi, kirjutatu aga kordab kõigile, hoolimata vanusest, soost ja haridusest alati ühte ja sedasama.¹² Just selle tõttu peab arvestama rahvakeeles kirjutades teatavas mõttes rohkem keskmise maitsega. Lugejaid on ju igasuguseid.

Niisiis võib öelda, et minu toimetaja tahtis vähendada isikupära selleks, et tekst oleks paremini mõistetud. Selline teatav ühetaolisus või ühtsus on vajalik rahvuse tekkeks. Rahvas on see, kes saab mingitest põhilistest asjadest ühte moodi aru ja arusaamine tuleb suhtlusest, keelest. Meil oli mitmeid dialekte, Lõuna-Eestis oli pikka aega isegi kirjakeelena kasutusel hoopiski Tartu murre, aga praeguseks on see (ja mitmed teised murded) sisuliselt tavakasutuses välja surnud.

Miks? Eks ikka tänu sellele, et täispiibel anti välja 1739. aastal põhjakeelset keeles, fikseeris keelekasutuse ja sai edaspidi kirjakeele aluseks. Samamoodi aitas Ernst Glücki tehtud tõlge kaasa läti kirjakeele ühtsusele poliitiliselt ja administratiivselt lõhestatud aladel ja lõi stabiilse aluse keele edasiseks arenguks.

Üldiselt aga ei plaaninud keegi niiviisi Piibli ja vaimuliku kirjasõna abil rahvust luua. Sooviti inimestele tutvustada jumalasõna, ent inimesed koondusid selle teksti ümber, kohendasid enda keelt selle abil ning see sai margapuuks, millega sai kirjaoskust mõõtma hakata. Niisugune tekst on siiski vaid üks samm, sest kui see jääks ühekordseks ürituseks, siis selle ümber veel rahvust ei tekiks. Alguses trükiti Piibleid tohutul hulgal (1739. aasta eesti Piiblit 6015 eksemplari) ning pastorid kurtsid, et need jäid seisma, sest ei olnud ostjaid.¹³

On tingimata vaja veel järgnevaid tekste, mis võtaksid selle ühe teksti aluseks ning arendaksid seda loovalt edasi. Sisuliselt on vaja kirjanduse teket.¹⁴ Selleks on vaja trükkalite, kirjastajate ja lugejate vahelist sümbioosi. Senikaua kui polnud ostu-võimelist lugejat ja trükkimist rahastasid aadlikud, vaimulikud ja haritlased omast taskust, ei saanud tekkida kirjandusvälja.

¹¹ J. van der Straet. *Impressio Librorum*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1948-0410-4-194 (16.10.2025).

¹² Platon. Teosed I. Sokratese apoloogia; Phaidon; Kriton; Pidusõök; Charmides; Phaidros; Euthyphron. Tlk M. Lepajõe *et al.* Avatud Eesti raamat 1. Tartu: Ilmamaa, 2003, [Phaidros 275c-277a], lk 352-354.

¹³ K.-O. Veskimägi. Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leivakappi ja ramatokappi: Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn: K.-O. Veskimägi, 2000, lk 70.

¹⁴ L. Lukas. „Mo südda ligob mo sees“. Kirjakeelest kirjanduskeeleks. – Keel ja Kirjandus 2025, 8, lk 788-801.

Jan van der Straet. *Impressio Librorum*.

Allikas: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Impressio_Librorum_\(BM_1948,0410.4.194_2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Impressio_Librorum_(BM_1948,0410.4.194_2).jpg)

Kuidas väikerahvas end soost välja tõmbas

Esiteks on siin oluline trükipressi valdamine (nii füüsilises kui ka tehnilises mõttes). See on kohaliku kirjanduse jaoks isegi hädavajalik, nagu meile õpetasid ilmekalt 1525. aasta sündmused: kaugel Wittenbergis trükitud tekstid peeti lõpuks Lüübekis kinni ja hävitati ning meil polnud selle üle mingit kontrolli. Ka hilisem 1535. aastal samas Hans Luffti trükikojas välja antud katekismus kannatas selle all, et ta trükiti mujal. Teatavasti ka see tekst läks hävitamisele, nüüd juba kohapeal Tallinnas. Ei ole päris selge, mis sellel tekstil häda oli, aga on arvatud, et oma osa mängisid ka rohked kirjavead, võibolla selle pärast, et ei tehtud järelkorrektureid.¹⁵ Väga oluline oli niisiis leida võimalus ise trükkida ja saada mingisugune minimaalne kontroll trükitava üle. Täpselt sellel põhjusel kutsus protestantlik Riia raad (David Hilcheni kaudu) 1588. aastal ametisse esimese siinse kohaliku trükkali, et luua võimalus välja anda endale sobivaid kirjutisi – katoliikliku Poola-Leedu valitsemise ajal.¹⁶

¹⁵ Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Toim. E. Ehasalu jt. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 31.

¹⁶ David Hilchen et al. *Sub velis poeticis: lateinische Gedichte*, Baltische literarische Kultur, Band 3. Berlin: LIT, 2021, lk 11–12; A. Berthold. Niclas Mollyn, First Printer of Riga, 1588–1625. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* 1935, 5, nr 3, lk 289–300.

Kui on võimekus ise tekste välja anda, tuleb arvesse võtta, kes neid ostab ja kes neid loeb. Aivar Põldvee kirjutas siinsamas Tunas väga ilusasti lugeja kasvatamisest¹⁷ ja see on keskse tähtsusega. Aga laiem lugemisoskus ja sellega koos mingi jõukus ja raha ülejääk kirjanduse ostmiseks sai meie aladel lätlastel ja eestlastel tekkida alles pärast pärisorjusest vabastamist. Isegi siis oli küsimuse all, kas selline asi nagu lätlane või eestlane võiks olemas olla või on vaid talurahvas (*Bauernstand*). Selline mõtlemine oli võimalik Vene impeeriumis, mis oli mitmekeelne, valitseva vene keelega, ja Baltimaades domineeriva saksa keelega. Kõik rahvad on koos, kõik räägivad kõiki keeli, enamasti aga seda, mis on parajasti kõige kasulikum.

Tuleb arvestada, et lisaks Vene imperiaalsele kontekstile toimus Eestis ja Lätis kirjaoskuse arendamine pietistidest pastorite ja hernhuutlaste tegevuse tulemusena. Meie trükitud luuleloome alguse võib seostada hernhuutliku laulutradsiooni levikuga, esimesed omakeelsed elulood meie aladelt on pärit just vennastekoguduse liikmetelt. Omaelulooline kirjutamine tähendab ka eneseteadvuse teket, aga üsna selgelt ei ole see esialgu rahvuslik, vaid pigem isegi internatsionaalne, seotud väga tugevalt rahvusvahelise ja rahvusülese herrnhuti kogukonnaga.

Mingisuguste uute keelte esilekerkimine kirjanduskeelteks oli niisiis selges vastuolus seni harjunud korruga, kus kirjanduskeel oli saksa või vene keel, aga kindlasti mitte talurahva keel. Seda heideti baltisakslaste seast ette Noor-Läti liikumisele, väites, et läti kirjanduskeel on „Unding“.¹⁸ Samamoodi skeptiliselt suhtuti ka eesti keele tulevikku, selle keele tulevikku ei uskunud ei ise eesti grammatikaga tegelenud Friedrich Robert Faehlmann ega ka meie rahvuseepose looja Friedrich Reinhold Kreutzwald.¹⁹ Tema kirjutatud „Kalevipoeg“ ilmus alguses väikeses tiraažis ja ei olnud mõeldudki eesti lugejale, vaid oli pigem monument väljasurevale keelele. Ja isegi siis, kui tehti, „Kalevipoja“ rahvaväljaanne, ilmus see tsensuuri hirmus Soomes ja selle müügiedu oli alguses üsna kesine.²⁰

Võib öelda, et oli suur ime ja asjaosalistele endalegi üllatus, et planeerimatu tagajärjena sai nüüd alguse rahvuslik liikumine. Aeg oli selleks ootamatult soodus. Just 19. sajandil toimusid olulised muutused trükitehnoloogias, kõigepealt tuli kasutusele aurupress: Koenigi masin trükkis kaheksa korda kiiremini kui tavaline käsipress.²¹ Algas tõeline ajalehtede, ajakirjade ja raamatute masstootmine, nende hind langes veelgi ja tegi trükisõna kättesaadavaks laiale publikule.²² Sajandi lõpuks võeti kasutusele veel linotüüp, kus üks masin oli võimeline tunni ajaga ära tegema

¹⁷ A. Põldvee. Lugeja kasvatamine. Teekonna algus. – Tuna 2025, 3, lk 111–118.

¹⁸ Break-out of Latvian: A Sociolinguistic Study of Situation, Attitudes, Processes, and Tendencies. Toim. R. Apinis jt. Rīga: Zinātne, 2008, lk 10.

¹⁹ F. R. Faehlmann. Ueber die Declination der estnischen Nomina (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 3). Dorpat: H. Laakmann, 1844, lk 8.

²⁰ J. Undusk. Eksistentsiaalne Kreutzwald. – Vikerraar 2004, 10–11, lk 149–150.

²¹ F. Puksoo. Eesti raamatu arengulugu: seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega. Tallinn: Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, 1933, lk 28.

²² Vt Esimene trükikoda Eestis 1634. a. – Postimees, 5.05.1933, nr 104, vt <https://dea.digar.ee/article/postimeesew/1933/05/05/48>

laduja päevatöö²³ ning vastavalt suurenes ka trükitoodangu maht. Nüüd alles sai tõesti igaüks endale raamatu osta.

Müüdnud raamatud hakkasid omakorda piiritlema keelt, mille ümber kogunes rahvus. Teatud mõttes tõmmati iseenast patsist olematuse soost välja nagu parun Münchhausen mõnest Liivimaa soost. Selle käigus sõlmiti peaaegu vaikides kokku-lepe, milline on ühiskeel.

Enesemääramine

Seos keele ja rahva vahel oli selge juba 17. sajandil: Kolmekümneaastase sõja ajal loodi Prantsusmaal Academia Francica, mille põhiülesandeks oli arendada kirjan-duslikku maitset ning viia sisse ühtne kirjakeel ning sama moodi kannavad keele puhtuse ja puhastamise eesmärki Rootsi akadeemia asutamise ideed. 18. sajandil tekkis ka Saksamaal keelepuhastusliikumine (sks *Sprachreinigung*), mille eesmärk oli esile tõsta saksa keel kui saksa rahva oma ja ainulaadne keel ja kaitsta seda võõrast keelemõjust ning selle esirinnas olid just kirjastajad.

Eestis ja Lätis oli olukord selles mõttes keeruline, et puudus riiklik institutsioon, mis oleks vastutav keele korralduse eest. Alles 19. sajandi jooksul kujunes nii Eestis kui Lätis välja uus huvi ortograafia vastu, mille eest hakkasid vastutama vastavad seltsid ning 19. sajandi teisel poolel kehtestati Eestis uus kirjaviis, Lätis 20. sajandi alguses.²⁴

Põhimõtteliselt võib öelda, et see, mida olid enne teinud entusiastid ja kirjas-tajad kampaaniate kaudu, sai alles pärast Esimest maailmasõda riikliku toe. Riiklik tugi tähendas keelenormi rangemat kehtestamist, isegi sedavõrd, et selle all kannat-sid mitmed regionaalsed dialektid: need allutati üsna karmilt rahvuslikele keele-reeglitele just selle pärast, et luua ühtne mõtteruum. Eriti nõukogude perioodil oli kirjanduse avaldamine murretes praktiliselt välistatud.

Muidugi oli see kahe otsaga asi. Ühelt poolt on hakatud viimasel paarikümnel aastal taas mõtlema selle peale, et nt meil setud ja Lätis liivlased võiksid oma keelt rääkida ja kirjutada, aga teiselt poolt anname endale praeguses poliitilises olukorras väga hästi aru, et lubades individuaalsust, erinevaid dialekte ja erinevaid keeli, võib kaduda rahva jaoks vajalik sidusus. Praegu tuleb kõige suurem kultuurimõju inglise keelest, aga selge on ka vene keele pidev ja ähvardav imperiaalne kohalolu. Noorem põlvkond elab juba praegu vaimselt rohkem universaalses anglofoonses maailmas kui kohalikus.

Meil on küll olemas keele eest vastutavad institutsioonid, kuid nende tegevus viimasel ajal on pigem keelereegleid lõdvendada ja võimaldada kirjutajatele suu-remat individuaalsust. Mingis mõttes oleme praegu jälle tagasi 19. sajandi keskel, kui oli mitmeid erinevaid ettekujutusi sellest, kuidas võiks meie oma keelt kirjutada,

²³ Tinatähtede rägaistikus. – Järva Teataja, 13.05.1933, nr 55, vt <https://dea.digar.ee/article/jarvateatajaew/1933/05/13/41>

²⁴ V.-L. Kingisepp. Eesti keele esimestest kirjapanekutest ja kirjaviisidest. – Oma Keel 2001, 1, lk 12–13.

aga kus kõige domineerivamaks intellektuaalseks keeleks oli mingi muu keel, milles meie inimesed loevad ja kirjutavad – sest nii on praktiline.

Mulle tundub, et meil on tänapäeval vägagi palju õppida varasematest sajanditest, neid uurida ja neid endale eeskujuks seada. Nii nagu 19. sajandil on ka praegu kuulda küllalt hääli, et väikeste rahvaste kirjandusel ja keelel pole mingit tulevikku, sest keegi neis eriti ei loe, ei ole mõtet üldse kirjutada, sest kuigi meie publik on väga väike, peame konkureerima raamatuturul ikkagi kogu ingliskeelse maailma autoritega – täpselt samuti, nagu omal ajal oli küsimuseks kirjanikule, miks ta ei loo saksa keeles. Meil on mugavam ja mõttekam teha seda tänapäeval inglise keeles, eriti veel selle pärast, et need platvormid, kus toimub suhtlus, on ingliskeelsed ja me ei kontrolli uusi keeleloome vahendeid.

Tundub, et nii nagu 500 aastat tagasi oli vajalik saada mingi kontroll trükikodade üle, on praegu vajalik saada mingisugune kontroll sotsiaalmeedia platvormide ja tehisintellekti (suurte keelemudelite) üle. Ma ei pea siin silmas võimalust neid tsenseerida või neile ettekirjutusi teha, vaid võimalust kasvõi mingil määral ise nende sisu üle otsustada, ise avaldada ja ise säilitada, kaasa rääkida keelemudelite treeningandmete osas, arhiveerida nende vanemaid versioone ja tagada lõpuks tulemuste korratavus – mis on suletud kommertsolahenduste puhul sisuliselt võimatu. Praegusel ajal otsustavad aga meie eest (enamasti inglise- ja hiinakeelsed) suur korporatsioonid, milline on sobiv sisu mingil platvormil ja kui kaua see võiks püsida. Sarnaselt Lüübeki raamatutepõletamisele ei ole meil mingit kindlust, kas Facebook hoiab alles need postitused, arutelud ja teadaanded, mida meie kõige kõrgemad poliitikud seal teevad või kas X (varasem Twitter) ei pea paremaks mingil hetkel neid toimetada või muuta. Mingit kontrolli meil selle üle ei ole. Täpselt sama moodi ei ole meil mingit kontrolli selle üle, mis toimub suletud suur korporatsioonide tehisintellekti mudelitega kusagil mujal, kui hästi või halvasti nad eesti või läti keelt oskavad ja kas nad üldse meie keelte nüanssidest aru saavad. Ometigi on olemas avatud lähtekoodiga ja avatud kaaludega mudelid, mille üle meil oleks vähemalt teatud kontroll, me saaksime kohandada neid enda vajadustele.

Ärkamisajal ei kujunenud päästvaks mitte rangemate keelereeglite kehtestamine, võõramaiste trükikodadega kokkulepete tegemine, vaid hoopis oma trükikodade asutamine, keele loomine, tegelikult elav ja teadlik keelekasutus, kirjutamine ja lugemine selles keeles. Ei toimunud mingit keele konserveerimist, vaid hoopis vastupidi, selle teadlik avardamine, kasutades uusi vahendeid. Selles mõttes on kirjutamine, kirjastamine ja lugemine keske väärtusega – nagu Faehlmann kunagi ütles, keel ise on kunstiteos. Kunstiteose loomiseks ja täiendamiseks on vaja kunstimeelt, tunnetust, haridust, aga ka vabadust ja julgust ja – mitte kõige viimases järgus tuleb vallata tehnikat ja vahendeid.

Artikkel põhineb 7. detsembril 2023 Riias sündmuste seerias „Läti raamat 500“ peetud konverentsi „Kirjastamine ja rahvus“ avaettekandel.